

ספריותיהם של יהודי מודינה במאה הי"ז

שמחה עמנואל

M. Perani and S. Campanini, *I frammenti ebraici di Modena*, Archivio Capitolare — Archivio della Curia, e di Correggio, Archivio Storico Comunale (Inventari dei Manoscritti delle Biblioteche d'Italia, Vol. CXI), Firenze Leo F. Olshki, 1999. 254 pp.

עדיין לא יבשה הדיו מעל שני הקטלוגים האחרונים של "גניזות איטליה"¹, וכבר מונח בפנינו קטלוג חדש, ובו תיאורם של מאות פרגמנטים נוספים מתוך כתבי יד עבריים, שנמצאו בשלושה ארכיונים בעיר מודינה ובסביבתה. דפים אלו, ועוד אלפים רבים של דפים כדוגמתם, נחשפים בשנים האחרונות בארכיונים שונים בצפון איטליה. הדפים הבודדים הם שריד מוצל מאש מתוך אלפי כתבי יד שהוחרמו ונשרפו בראשית העת החדשה; מאות רבות של כתבי יד עבריים שהוחרמו מבעליהם הגיעו בתקופה זו אל כורכי הספרים, שניצלו את הקלף היקר לצורך עבודתם. באיטליה נהגו הכורכים להשתמש בכתבי היד כדי לעטוף בהם תיקי מסמכים, שנשמרו בארכיונים שונים, ואילו בארצות אחרות במרכז אירופה שימשו כתבי היד העבריים להכנת כריכות לספרים לועזיים (ולפעמים גם לכריכת ספרים עבריים).²

בשנות השמונים החלו כמה מלומדים איטלקים וישראלים, בראשותו של פרופ' י"ב סרמוניטה המנוח, לבדוק באופן שיטתי את ארכיוני איטליה, כדי למצוא בהם את שרידיהם של כתבי היד העבריים. מפעל זה קיבל תנופה גדולה על ידי פרופ' מאורו פיראני מאוניברסיטת בולוניה, העומד בשנים האחרונות בראש "מפעל הפרגמנטים העבריים באיטליה". פרופ' פיראני עוסק הן בחיפוש שיטתי אחר קטעים נוספים בארכיונים שבאיטליה³ והן בקיטלוג שיטתי של הקטעים, בשיתוף פעולה עם ד"ר קאמפאניני. הקטעים

1 M. Perani & S. Campanini, *I frammenti ebraici di Bologna*. Archivio di Stato e collezioni minori (Inventari dei Manoscritti delle Biblioteche d'Italia, Vol. CVIII), Firenze 1997; idem, *I frammenti ebraici di Modena*. Archivio Storico Comunale (Inventari dei Manoscritti delle Biblioteche d'Italia, Vol. CX), Firenze 1997

2 ראו: ש' עמנואל, "גניזות אירופה ותרומתה למדעי היהדות", הגניזה האיטלקית, בעריכת א' דוד וי' תבורי, ירושלים תשנ"ח, עמ' יא-לה; מ' פיראני, "הגניזה האיטלקית – תיאור כללי ומצב המחקר", שם, עמ' פג-צג. וראו הסיקורת על הגניזה האיטלקית בפעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 185-186.

3 בשנים 1998-1995 לבדן מצא פיראני כתשע מאות (!) פרגמנטים חדשים, ומספרם הכולל של הפרגמנטים העבריים באיטליה הגיע באותה שעה לששת אלפים – ראו: M. Perani, "I frammenti ebraici scoperti in Italia: censimento degli archivi e bibliografia aggiornati al 1998", *La Genizah italiana*, ed. M. Perani, Bologna 1999, pp. 285-293. בשנים האחרונות עוסק פיראני גם בחשיפתם של קטעים עבריים בארכיונים בספרד – ראו: M. Perani, "Un nuovo importante giacimento nella 'Genizah europea': gli archivi di Girona", *ibid.*, pp. 305-313

המתוארים בקטלוג שלפנינו נמצאו על ידי פיראני רק לפני שנים מועטות, וכבר עתה אנו זוכים לתיאור קטלוגי מלא ומפורט שלהם.

בקטלוג החדש מתוארים 467 פרגמנטים, ששימשו לעטיפת מסמכים – רובם ככולם במהלך המאה הי"ז – בשלושה ארכיונים: שניים במודינה והשלישי בעיירה קורגיו (Correggio) הסמוכה. צידם האחד של הפרגמנטים שנמצאו באזור מודינה, ובכללם הפרגמנטים המתוארים בקטלוג שלפנינו, נמחק לחלוטין על ידי הנוטריונים, ולא נותר אפוא מכל דף אלא צידו האחד בלבד. לאחר בחינה מדוקדקת, צירפו המחברים את 467 הקטעים לכלל 127 קודקסים של כתבי יד, וכן גם שני ספרי אינקונבולה. בדרך כלל התגלגלו שרידיו של קודקס אחד ליותר מארכיון אחד, ויפה עשו המחברים שצירפו את הקטעים שבשלושת הארכיונים לכלל קטלוג אחד.

הרישום והקטלוג של הקטעים נעשה לא על פי מספרי המדף שבארכיונים, דבר שהיה מפצל את שרידיו של קודקס אחד למקומות שונים. במקום זאת צירפו המחברים את כל הקטעים ששרדו מכל טופס, וקיטלגו את כל הקטעים בערך אחד. יתירה מזו, המחברים מצאו קטעים נוספים מקודקסים אלו בארכיונים נוספים באזור מודינה, מהם שכבר קוטלגו על ידם בכרכים נפרדים ומהם שמלאכת הקטלוג שלהם עדיין בעיצומה, והם רשמו בסופו של כל ערך את הקטעים האחרים ששרדו מכל טופס. רישום שכזה לא היה בקטלוגים הקודמים של המחברים, ויש לברכם על חידוש זה שהביאו לבית המדרש. הקטלוג מורכב ממדורים, לפי סדר מקצועות: כתבי יד של מקרא, של פרשנות המקרא וכן הלאה. עם זאת, יש להצטער על שהמחברים לא הקפידו לסדר את כתבי היד שבכל מדור על פי הסדר הכרונולוגי של החיבורים, ואפילו לא ריכזו במקום אחד את הטפסים השונים של חיבור אחד. למשל, מדור פרשנות המקרא פותח בפירושו של הרמב"ן (C.I), ורק לאחריו בא פירושו של רש"י (C.V – C.II); מדור הדקדוק פותח בספר השורשים של הרד"ק (D.I), עובר לספר השורשים של ר' יונה אבן ג'נאח (D.II), חוזר לספר השורשים של הרד"ק (D.III – D.IV), וחותם בספר הערוך (D.V); וכך גם במדורים אחרים.

כשליש מן הקודקסים המתוארים כאן הם של ספרי מקרא (אליהם יש לצרף גם את פרשנות המקרא, התופסת כעשירית מן הקודקסים); כשליש מן הקודקסים הם של מדרש, משנה, מפרשי התלמוד וספרים בהלכה; הרבע הנותר מתחלק בין כל התחומים האחרים: דקדוק, פילוסופיה, תפילה, קבלה ומדעים.

הקטלוג של כל ערך כולל ארבעה חלקים: א – תיאור של הקודקס כולו, ובו שם החיבור, תיאור פלאוגרפי והפניה לתצלום המתאים שבסוף הספר; ב – תיאור מפורט של כל קטע וקטע; ג – איזכור של קטעים נוספים מקודקס זה המצויים בארכיונים אחרים במודינה ובסביבתה; ד – ביבליוגרפיה למחקרים שנכתבו על פרגמנטים אלו.

4 בתיאורו של ספר הסמ"ק (מס' H.VII, עמ' 71) נשמט תיאורו של הפירוש שבשולי הסמ"ק – ראו בסוף הספר, תצלום 83.

חותמים את הקטלוג מפתחות מפורטים (עמ' 101-130),⁵ וכן מאה תצלומים בשחור לבן, ועוד ששה-עשר תצלומים בצבע (עמ' 131 ואילך).

כתבי היד שהיטיבו לשמש את צרכיהם של הנוטריונים במודינה, ובאיטליה בכלל, היו אלו שנכתבו על קלף דווקא, ובתבנית גדולה באופן יחסי. לכך יש משמעות מרחיקת לכת: כתבי יד מסוג זה כוללים בדרך כלל את החיבורים הקלסיים, כגון מקרא ומפרשיו, מחזורי תפילה, התלמוד ומפרשיו וספרי ההלכה הנפוצים; חיבורים אחרים, הנדירים בדרך כלל יותר ולפיכך גם מעניינים יותר, נכתבו לרוב בכתבי יד פחות מפוארים, ולכן אינם מיוצגים כראוי בגניזה האיטלקית בכלל, ובקטלוג שלפנינו בפרט. כתוצאה מכך, הצליחו מחברי הקטלוג בזהווי הדפים המקוטעים שלפניהם, שאין בהם לא את פתיחת החיבור ולא את סופו, הרבה מעבר למצוי בקטלוג ממוצע של כתבי יד, ובוודאי בקטלוג של דפים מקוטעים, עד שכמעט ואין בקטלוג שלפנינו פרגמנטים שאינם מזהים.⁶ אפשר למנות על אצבעות יד אחת את הפרגמנטים שלא זוהו: חיבור אחד בדקדוק (D.IV, 13-14, עמ' 63-64); חיבור אחד בפילוסופיה (F.VII, עמ' 67: מדובר בספר מלמד התלמידים)⁷ ושלושה קטעים ועירים בהלכה (עמ' 84). דומה כי להבא ראוי לצרף תצלומים של הקטעים שאינם מזהים, דבר העשוי לסייע בזהויהם.

כיוון שהגניזה האיטלקית משמרת בדרך כלל חיבורים ידועים ונפוצים, חלק ניכר מהקטעים המתגלים בה לא יזכו כנראה לעולם לעיונם של החוקרים. למרות זאת, בקטלוג שלפנינו מתוארים כמה וכמה קטעים של חיבורים חשובים, מהם נדירים ומהם חדשים, שבוודאי עוד יידונו הרבה במחקר. נזכיר כאן רק כמה דוגמאות: טופס קדום וחשוב של המשנה, השקול לכ"י קויפמן (T.I, עמ' 95); ספר השורשים לאבן ג'נאח, בתרגום שונה מזה הנדפס (D.II, עמ' 60-61); ותוספות רי"ד למסכת שבת, במהדורה אחרת מזו המצויה בידינו (T.VI, עמ' 97).⁸ עוד נזכיר את פירושיהם של ר' אליקים בן משולם למסכת יומא (T.III, עמ' 95-96) ושל ר' שלמה בן היתום למסכת מועד קטן (T.X, עמ' 98-99); שני הפירושים מצויים היו עד כה בידינו בכתב יד אחד בלבד, ולפיכך יש חשיבות רבה בקטעים החדשים.

- 5 מפתח השמות ומפתח החיבורים (עמ' 114-117) עשויים לפי הסיגנטורה, ולא לפי המספר הקטלוגי. דבר זה מסרבל את השימוש בהם, משום שהקורא צריך לפנות שוב למפתח הסיגנטורות (עמ' 110-113) כדי למצוא את מבוקשו. לדוגמה, המחפש במפתח השמות את ר' אברהם אבן עזרא, ימצא הפניה ל-ACURMO 15.1: 16.1; אך הפניה זו אין בה כל תועלת, עד שיחפש שוב במפתח הסיגנטורות, שם ימצא ששני הקטעים מתוארים במס' P.III.
- 6 הישג זה צריך להיזקף גם לזכותם של אנשי המכון לתצלומי כתבי יד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, הנושאים בחלק ניכר ממלאכת הזיהוי של הקטעים. תרומתם של אלו נזכרת רק במובלע, בהקדמה לקטלוג (עמ' 9).
- 7 ר' יעקב בן אבא מרי אנטולי, מלמד התלמידים, ליק תרכ"ו, דף צה ע"א ודף צב ע"א; שם, דף קסז ע"א ודף קסח ע"א-ע"ב. לפנינו טופס שונה מזה המתואר בעמ' 65-66, מס' F.III (שם הסתפקו המחברים בזהויה החיבור, ולא רשמו את התוכן המדויק של כל פרגמנט).
- 8 תיאורו של קטע זה דורש תיקון. תוספות הרי"ד למסכת עירובין שבקטע זה מצויים כבר בדפוס, ואין בהם חשיבות מיוחדת; החידוש שבקטע הוא בתוספות למסכת שבת דווקא.

חשיבות נוספת לקטלוג, מעבר לתיאור המפורט של כל קטע וקטע, בכך שהוא מציג בפנינו מעין רשימת מלאי של הספרייה היהודית בצפון איטליה במאה הי"ז. רשימת מלאי זו אינה מלאה, ויש לעיין תמיד גם בקטלוגים האחרים של הקטעים שנמצאו באזור מודינה – לדוגמה, בקטלוג שלפנינו אין אף קטע של תלמוד בבלי, אך אין להסיק מכך דבר על מקומו של התלמוד בספריותיהם של יהודי מודינה, שהרי בארכיונים אחרים שבאותו אזור נמצאו קטעים מתוך כמה וכמה טפסים של התלמוד; כמו כן הזכרנו לעיל כי מעצם טיבה של הגניזה האיטלקית, חיבורים מסוימים אינם מצויים בה. עם כל המגבלות הללו, עדיין יש לפנינו בסיס טוב למחקר תרבותי מקיף על ספרייתם של יהודי צפון איטליה, מחקר שאיננו אפשרי כמעט בכל מרכז תרבותי אחר, מלבד זה המיוצג בגניזת קהיר.

טובה מרובה חבים אנו לפרופ' פיראני ולד"ר קאמפאניני, הן על חיפושיהם הבלתי נלאים בארכיוני איטליה אחר פרגמנטים עבריים חדשים, והן על קיטלוגם המדויק של הפרגמנטים – תורה נאה בכלי מפואר. ואין לנו אלא להמתין בקוצר רוח – ולפי נסיון העבר, אכן לא ירחק היום – לצאתם של קטלוגים נוספים בסידרה זו.

